

УДК 316

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ ТА ІММОБІЛЬНІСТЬ У СУЧАСНОМУ МІНЛИВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

І.В. Мацко магістр соціології, провідний соціолог Інституту соціології НАН України.

В статті аналізуються поняття соціальної мобільності та іммобільності. Останнє представляє окремий інтерес, оскільки не так широко використовується в соціології соціальної мобільності.

Соціальна мобільність та іммобільність розглядаються в сучасному динамічному суспільстві. В епоху «текучої» сучасності мобільність стає нормою, тим часом це не заперечує існування іммобільного, нерухливого.

У статті аналізуються поняття соціальної мобільності та іммобільності. Останнє становить окремий інтерес, оскільки не так широко використовується у соціології соціальної мобільності.

Соціальна мобільність та іммобільність розглядаються у сучасному динамічному суспільстві. В епоху "плинної" сучасності мобільність стає нормою, тим часом це не заперечує існування іммобільного, нерухливого.

In the article the concepts of social mobility and immobility are analyzed. The last one is specially interesting, because it is not widely used in sociology of social mobility. Social mobility and immobility in modern dynamic society are considered. Social mobility became a norm in a liquid modernity era. But the existence of immobility is not disclaimed.

Ключові слова: соціальна мобільність; соціальна іммобільність; соціологія соціальної мобільності; «плинна» сучасність; мінливість.

Сьогодні не ставиться під сумнів та обставина, що сучасне суспільство – надзвичайно динамічне. Якщо на початку ХХ ст. на процеси мобільності вплинув розвиток транспортних засобів, то в ХХІ ст. люди з легкістю долають великі відстані у територіальному просторі. Глобалізація світу неодмінно пов'язується з процесами мобільності; з'являються нові можливості переміщень завдяки віртуальному простору. Таким чином, нестійкість, мобільність є фактом повсякденності. Але у теперішньому динамічному світі не заперечується існування іммобільного, стійкого. Можливо, ним менше цікавляться і його менше

помічають (в тому числі і дослідники). Тому інтерес повертає вивчення іммобільності, що, за традицією, – яка у науці часто виявляється досить міцною, стійкою, – розпочинається з визначення понять.

Поняття соціальної мобільності не є новим у соціології, воно розроблене на теоретичному та емпіричному рівнях. Це обумовлено значними напрацюваннями у цій галузі соціології, оскільки дослідження соціальної мобільності тривають практично з середини ХХ століття. Але, як часто трапляється у науці, деякі засади вивчення певного феномену з часом визнаються застарілими, потребують перегляду під

кутом зору реалій сьогодення, а також постійно доповнюються новими напрацюваннями. Тому за мету даної статті було поставлено здійснити розгляд понять соціальної мобільності та іммобільності, огляд традицій їх вивчення та сучасного контексту. Для реалізації поставленої мети слід повернутись до витоків цих понять у соціології (а, отже, до витоків соціології соціальної мобільності) та розглянути подальшу еволюцію напрацювань цього напрямку.

Соціальна мобільність та іммобільність: визначення понять

У тлумачному словнику „мобільність” (від лат. mobilis - рухомий) визначається як рухливість, здатність швидко щось виконувати [1, с.442]. Але у соціології цей термін набув дещо іншого значення. Як зазначається у соціологічній літературі, „термін „соціальна мобільність” не запозичений з повсякденної мови – він там був відсутній. Тому не було необхідності дистанціювати його від побутових значень, наповнювати виключно науковим змістом. У соціології така ситуація зустрічається нечасто і є показником новаторського підходу до вивчення реальності” [2, с.9]. Традиція вивчення соціальної мобільності бере свій початок з робіт П. Сорокіна, який у 1927 році запровадив його у соціологію, чим фактично і був покладений початок соціології соціальної мобільності. Але очевидним є той факт, що і до введення цього поняття у використання соціологами у працях науковців існували думки про переміщення елементів соціальної структури. Соціальну мобільність П. Сорокін

трактує як надзвичайно широке поняття, визначає її як будь-який перехід індивіда чи соціального об'єкта з однієї соціальної позиції до іншої. Вчений розрізняє горизонтальну і вертикальну мобільність. Горизонтальна мобільність визначається як перехід індивіда чи соціального об'єкта з однієї соціальної групи до іншої, розміщеної на тому ж рівні, що і перша. Або інакше кажучи, це переміщення в межах одного соціального пласта. Прикладом може бути територіальне переміщення індивіда з одного місця в інше. Передбачається, що горизонтальна мобільність відбувається без змін соціального положення об'єкта у вертикальному вимірі [3, с. 200]. Але більш значимими є вертикальні переміщення, як для індивіда, що їх здійснює, так і для соціальної структури, в якій вони відбуваються, тому не випадково увага дослідників соціальної мобільності фокусується переважно на вертикальній мобільності, П.Сорокін також більше уваги приділяє розгляду цьому виду переміщень. Вченим були визначені такі різновиди мобільності, як індивідуальна-групова, міжгенераційна-внутрішньогенераційна, визначені канали мобільності та такі її характеристики, як інтенсивність і масштабність. Загалом можна сказати, що концепція, запропонована П. Сорокіним була в подальшому взята за основу дослідниками мобільності. Таким чином, поняття соціальної мобільності при його впровадженні у науковий обіг було обґрунтоване та розроблене.

У своїй роботі „Соціальна мобільність” П. Сорокін поряд з поняттям

мобільності вживає й інше, протилежне мобільності – іммобільність. Можна припустити, що останнє вперше було вжито у соціології саме в цій роботі, так само як і „мобільність”. Оскільки класик говорить про соціальну іммобільність поряд з мобільністю, то на противагу соціальним переміщенням може вивчатись і іммобільність в рамках теорії соціальної мобільності. П. Сорокін не дає визначення іммобільності, відтак воно залишається невизначеним, а у такому випадку завжди є ризик, що поняття у науці може використовуватись у дещо різних значеннях. Сам автор використовує цей термін для протиставлення мобільних та іммобільних суспільств, мобільних та іммобільних людей, мобільних та іммобільних думок. Тобто по суті термін «іммобільність» вживається як протилежний мобільності. До подібного висновку можна також прийти, звернувшись до етимології слова: префікс „ім-” в англійській мові означає заперечення процесу чи явища. Слово „іммобільність” не часто використовується у повсякденній мові. На відміну від робіт з соціології, які перекладаються з англійської мови і в яких „мобільність” та „іммобільність” не підлягають перекладу, тут „іммобільний” перекладається як нерухомий, непорушний, нерухливий; „іммобільність” – нерухомість, непорушність, нерухливість [4, с.388], тобто в дещо іншому значенні, ніж у соціології. Загалом огляд робіт, що присвячені проблематиці соціальної мобільності, дає підстави стверджувати, що цей термін використовується досить рідко соціологами.

Як відомо, систематичні дослідження соціальної мобільності розпочинаються у 50-х роках ХХ ст. Серед радянських соціологів поняття „мобільність” розглядається у роботах Н.А. Аітова, Т.І. Заславської, М.І. Руткевича і Ф.Р. Філіпова, О.І. Шкаратана. Ними було запропоновано використовувати поняття „соціальне переміщення” замість соціальної мобільності. Але з часом ці поняття у радянській соціології починають використовуватись як синоніми. Також у роботах цього періоду звертається увага на те, що у концепції соціальної мобільності П. Сорокіна і в подальшому розроблена іншими західними науковцями, другорядне місце займає розгляд процесів відтворення соціальної структури. Натомість радянські вчені роблять спроби розглядати соціальну мобільність в рамках концепції соціального відтворення, „не мобільність пропонується розглядати в якості ключа до розуміння соціальної структури і суспільних відносин, але відтворення останніх – ключ до розуміння мобільності” [2, с.11].

Індивіди постійно переміщуються у соціальному просторі, у різних його вимірах. Не випадково суспільство уявлялось представниками організмичного напрямку як організм, в якому постійно відбувається рух, адже припинення такого руху означало б припинення його існування. У зв'язку з цим також пригадується влучна аналогія сучасних соціологів, які порівнюють мобільність з постійною циркуляцією крові в організмі суспільства, завдяки чому підтримується його життєдіяльність [5, с.788]. До речі, П. Сорокін як синонім мобільності використовує також „циркуляцію”. Таким

чином, серед соціологів не підлягає сумніву думка, що динаміка – неодмінний атрибут будь-якого суспільства. Процеси соціальних переміщень відбуваються в будь-якому суспільстві, але інтенсивність їх відрізняється; не існує абсолютно іммобільних суспільств та абсолютно мобільних.

Іммобільність, так само як і соціальна мобільність, може стосуватись різних вимірів соціальної структури. Можна вести мову про міжгенераційну соціальну іммобільність, коли син наслідує статус батька; внутрішньогенераційну – коли протягом життєвого шляху незмінним є соціальний статус індивіда. Індивід може бути мобільним в одному вимірі і іммобільний в іншому. Як відомо, у дослідженнях внутрішньогенераційної мобільності прослідковується переміщення індивіда між позиціями соціальної структури протягом його життя. При цьому одні індивіди здійснюють більше переміщень за один і той же проміжок часу, ніж інші. Іноді внутрішньогенераційну мобільність називають соціальною кар'єрою.

У роботах радянських соціологів поруч з дослідженням процесів соціальної мобільності розглядається і вивчається стабільність як характеристика працівників на підприємствах, визначаються фактори стабільності. Т.А. Мозирєва зазначає, що науковою основою вивчення проблеми руху і стабілізації кадрів є теорія відтворення робочої сили [6, с.6]. Цікавою є запропонована автором схема структури стабілізації індивіда у житті [6, с. 15], де виробнича стабілізація людини розглядається в широкому контексті, залежить від

інших сфер життя. Стабілізація в житті включає виробничу стабілізацію (у професії та на підприємстві) та позавиробничу (у населеному пункті та у сфері сімейних відносин). Стосовно факторів мобільності та стабільності працівників автор робить висновок, який також знаходить підтвердження у працях інших дослідників про те, що за змістом фактори стабілізації і мобільності в більшості випадків співпадають, але їх дія спрямована в протилежні сторони [6, с.17].

У рамках вивчення територіальної мобільності радянськими соціологами досліджуються фактори стабілізації мешканців у населених пунктах різного типу, зокрема у сільських поселеннях та малих містах. Наприклад, Л.В. Корель у своєму дослідженні робить спробу виокремити на фоні зростаючої міграції з сіл фактори стабілізації населення та знайти ефективні способи управління цими переміщеннями [7]. Як і у багатьох інших дослідженнях соціальних переміщень радянських науковців, висновки даної роботи базуються на результатах емпіричних даних і не носять більш узагальнюючого характеру. Загалом у роботах вчених цього періоду стабільності індивіда надається позитивне значення. При цьому стабілізація не означає нерухомість, застій, дослідники швидше намагаються підкреслити цим момент динамічної рівноваги у розвитку системи [7, с.12].

Новий виток у дослідженнях соціальної мобільності, новий сплеск інтересу до соціальних переміщень спостерігається у 90-і роки ХХ ст. Предметом дослідження

соціологів стають трансформації на пострадянському просторі. У цей період процеси соціальної мобільності набувають нових масштабів, оскільки перші є чутливими до будь-яких змін у соціальній структурі. Складається враження, що всі і все починають рухатись і відсутнє будь-що стійке і незмінне.

«Плинна» сучасність як новий контекст процесів соціальної мобільності та іммобільності

У ХХІ столітті стрімкі зміни у різних сферах функціонування суспільства прискорюються і розширюються завдяки новим транспортним засобам і засобам комунікацій. Стало можливим передавати інформацію в будь-яке місце земної кулі в режимі реального часу завдяки інформатизації та комп'ютеризації світової спільноти. Сьогодні все більше говориться про «стиснення історичного часу та простору», що призводить до «скорочення» географічних відстаней, появи нових можливостей для їх «подолання».

З. Бауманом, одним з оригінальних теоретиків сучасності, була запропонована метафора «плинна сучасність», за допомогою якої він фіксує перехід до нової ери текучості, свободи, гнучкості. Вчений наступним чином змальовує сучасність у порівнянні з минулою ерою: «Той вид сучасності, який був мішенню, а також когнітивним фреймом класичної критичної теорії, при ретроспективному аналізі вражаюче відрізняється від того, який задає фрейм життя сучасних поколінь. Та сучасність здається «важкою» (у порівнянні

з нинішньою «легкою» сучасністю); а ще краще – «твердою» (на відміну від «рідкої», «плинної» чи розплавленої); щільною (у порівнянні з дифузною чи «капілярною») і нарешті системною (на відміну від мережевої)» [8, с. 32].

За З.Бауманом, в сучасний період основними інструментами влади і домінування стає рух, швидкість якого постійно збільшується завдяки розвитку засобів переміщення, які підвищують мобільність. Бути більш рухливим, більш легким сьогодні означає бути сучасним. Цінною якістю влади стають «легкі» мандрівки, а не прив'язаність до того, що вважалось показником надійності, солідності і всього того, що асоціюється з силою, важкістю. Отже, мобільність стає новою ознакою домінування; у зв'язку з цим можна говорити про нову форму нерівності. Відтак свобода руху сьогодні є ефективним засобом домінування.

Гаслом сьогодення стає «гнучкість», це стосується як ринку праці, так і життя взагалі. У часи важкої сучасності будь-який індивід, який в якості новачка влаштувався на свою першу роботу на завод Форда, міг бути цілком впевненим, що закінчить робочу діяльність на тому ж самому робочому місці. Для важкого капіталізму горизонти прогнозування були довготривалими. В той же час для робочих ці горизонти малювались перспективою пожиттєвої роботи в компанії. Вчений називає фордизм самосвідомістю сучасного суспільства у його «важкій», «громіздкій» чи «нерухомій» і «такій, що вкорінилась», «твердій» фазі.

У той час як світ стає все більше рухливим, праця, разом з тим, залишається такою ж нерухомою, якою вона була у минулому. Однак місце, до якого вона буде прив'язана назавжди, як очікувалось, втратило свою колишню надійність; «у марному пошуку кам'янистого дна якір падає на пухкий пісок» - цим колоритно підкреслюється безнадійні пошуки чогось міцного, за що можна було б надійно триматись. Так як гнучкість стає гаслом дня, то застосування його стосовно ринку праці передбачає кінець «роботи, якою ми її знаємо». Замість цього проголошується поява роботи за недовготривалими контрактами або ж без контрактів, посад без гарантій. Таким чином, робоче життя наповнюється невпевненістю.

Оскільки нестійкість проникає всюди, стає характерною для роботи і соціальних зв'язків, З. Бауман розглядає в заданому контексті зміну значення, яке надається простору і часу. «Простір більше не встановлює межі діям і їх наслідкам і має мало значення, якщо взагалі має. Як сказали б військові експерти, він втратив свою «стратегічну важливість» » [8, с.128]. В будь-яке місце стає можливим потрапити надзвичайно швидко, так само стає можливим і покинути це місце, через це прив'язаність до певного місця в просторі втрачає своє значення. Обтяженість взаємними обов'язками, надмірна твердість стають сьогодні шкідливими, такими, що заважають переміщуватись у інше місце, коли нові можливості несподівано виникають там.

Яке ж місце в світі, який пронизує нестійкість та мінливість, відводиться іммобільним? Ті, хто не мають можливості рухатись або яким не дається така можливість, знаходяться у положенні, що апріорно нижче по відношенню до капіталу, який вільно переміщується. Вони залишаються на місці, в той час як капітал стає все більше глобальним. Крім того, що бути іммобільним стає невігдно, так само бути іммобільним стає несучасно. «Бути сучасним стало означати ...нездатність залишатись і тим більше стояти на місці» [8, с.36]. Надзвичайно влучною для ілюстрації сказаного є наведена у роботі І.В. Мостової [9] цитата з відомого твору «Аліса в країні чудес»: «Тут, знаєш, доводиться бігти з усіх ніг, щоб тільки залишитися на тім же місці! Якщо ж хочеш потрапити в інше місце, тоді потрібно бігти щонайменше вдвічі швидше!».

Таким чином, викладене вище переконує: іммобільність не є популярним предметом вивчення, це швидше периферійна сфера дослідження соціальної мобільності. Але разом з тим, соціологія соціальної мобільності не заперечує існування іммобільного, стійкого, по відношенню до якого здійснюється переміщення. Сам термін „іммобільність” не часто використовується соціологами. Деякі аспекти стабільності вивчаються в рамках теорії соціальної мобільності за радянських часів. Підсумовуючи розгляд досліджень соціальної мобільності та іммобільності, зазначимо, що кожне наступне покоління соціологів, вивчаючи соціальну мобільність, зіштовхується з тим, що їх предмет

потребує нових підходів та перегляду старих. Але незмінною залишається та обставина, що завжди існують мобільні та іммобільні, щоправда різна увага приділяється вивченню цих аспектів. І вимогою сьогодення є розгляд процесів мобільності та іммобільності у новому контексті, який задається, – у мінливій, «плинній» і гнучкій сучасності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. Київ, 1975. Головна редакція української радянської енциклопедії Академії наук української РСР. – 775.
2. Макеев С.А.. Социальные перемещения в крупном городе / АН УССР. Ин-т философии; Отв.ред. В.И. Тарасенко. – Киев: Наук.думка, 1989. – 152 с.
3. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Наука, 1992. – 398 с.
4. Зубков М., Мюллер В. Сучасний англо-український та українсько-англійський словник. – Х.: ВД „Школа”, 2005. – 768 с.
5. Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: в 15 т. Т.15: Стратификация и мобильность. – М.: ИНФРА-М, 2007. – VIII, 1030 с.
6. Мозырева Т.А. Текучесть и стабилизация инженерно-технических работников на предприятиях Сибири. – Новосибирск: Наука, 1986. – 158 с.
7. Корель Л.В. Перемещения населения между городом и селом в условиях урбанизации / Отв.ред. Заславская Т.И. – Новосибирск: Наука, 1982. – 192 с.
8. Бауман З. Текущая современность / Пер.с англ. под. ред. Ю.В. Асочакова. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
9. Мостовая И.В. Российское общество: социальная стратификация и мобильность. – Ростов-на-Дону: Международный фонд "Культурная инициатива", 1995. – 128 с.